

Mosaburg-Zalavár

870-871 táján Adalwin salzburgi érsek megbízásából a bajor szerzetesek császáruk, Német Lajos részére egy „fehér könyvet” állítottak össze, hogy bemutassák, mennyire igazságtalanul döntött II. Hadrianus pápa, amikor felújítva a régi sirmiumi püspökséget, bizonyos Metód bölcsőt nevezte ki „szt. Andronikus örökében” Pannónia érsekének. „Attól az időtől kezdve ugyanis, hogy (Nagy) Károly császár adománya és parancsa folytán Alsó-Pannónia népét a salzburgi érsek kormányozni kezdték, a jelen ideig 85 év telt el úgy, hogy egyetlen máshonnan jött püspök sem gyakorolt ezen a határvidéken egyházi hatalmat, csak a salzburgi érsek, sem máshonnan jövő pap három hónapnál tovább nem mert itt gyakorolni tisztségét anélkül, hogy előbb ne mutatta volna be a püspöknek az elbocsátó levelét.” Ez a „fehér könyv” a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* („A bajorok és karantánok megtéréséről” – alább röviden: *Conversio*) igen részletesen tudósít a birodalom egyik határgrofságának történetéről, amely „Alsó-Pannóniának egy részén a Sala nevezetű folyó környékén” terült el.

A grófság alapítójának, Priwinának az életpályája jellegzetes kora középkori karriertörténet. Priwina neve először a 830-as évek elejének eseményeinél jelenik meg a *Conversio*ban, mint olyan személyé, akit, miután „Moimar, a Duna feletti morvák hercege száműzött, Ratbodhoz (a keleti határtartomány prefectusához, őrgrofsfához) jött. Ratbod azonnal bemutatta őt urunknak, Lajos királynak, s az ő parancsára a hitbe beavatva megkeresztelkedett Szt. Márton templomában egy Treisma (ma: Traismauer, Alsó-Ausztria) nevű helységben, egy, a mi salzburgi püspöki székünkhöz tartozó udvarházban.” A császár Ratbod gondjaira bízta Priwinát, aki egy bizonyos ideig csakugyan vele is maradt. „Közben valami viszály támadt közöttük, s emiatti félelmében Priwina övével együtt a bolgárok földjére (feltehetően a mai Kelet-Szlavónia, *Sirmium*-Száva-szentdemeter környékére) menekült. Vele volt fia, Chozil is. Nem sokkal utóbb pedig a bolgároktól Ratimar herceg földjére (*Siscia* – ma Sziszek, Sisak Horvátország – vidékére, azaz újfent frank területre) költözött.” Ekkor már 838-at írunk. Ratimar tette casus belli-nek számított, Ratbod a frank uralkodó parancsára nagy sereggel támadt rá. Ratimar az öldöklésből megmenekültekkel együtt délre futott, de többé nem hallunk róla. Priwina is életben maradt, ő „embereivel együtt a Száva folyón kelt át, s miután itt Salacho gróf magához fogadta, kibékült Ratboddal.” Hamarosan alkalom adódott arra, hogy a frank uralkodó említett híveinek kérésére Német Lajos is megbocsásson neki, aki immár a birodalom keleti provinciájában, a Zala folyónál adott neki hűbérbirtokot. „Itt kezdett akkor lakni, és egy erődítményt kezdett építeni a Sala folyó egy mocsaras berkében, és elkezdte körös-körül összegyűjteni a népeket és országának nagy ura lett.” 839-40 tájától tehát új fejezet kezdődött a mai Zala megye történetében, egy gyorsan felvirágzó, majd ugyanígy el is hervadó Karoling-grófság története.

Priwinát ugyan még *dux*ként, azaz fejedelemtént említik a források, amivel feltehetően nyitrai fejedelm-voltára emlékeztek, fia, Chozil (Kocel) azonban már *comes*, azaz gróf volt – vele tehát már egyértelműen mint a Karoling-adminisztráció egyik rangos tisztviselőjével számoltak a birodalom urai. Titulusuk különbözősége ellenére feladatuk azonos volt: a 9. század elején még az avar kaganátusban a tudon alá tartozó nyugati területnek, most pedig már a Karoling-közigazgatás részét alkotó Pannónia provinciának a népességét a kereszténység közös akoljába terelni s a térséget nemcsak hatalmi-politikai, de gazdasági értelemben is a birodalom szerves részévé tenni. A mosaburgi grófság azonban – a 9. század végén megjelenő új keleti népnek, a honfoglaló magyaroknak köszönhetően – nem maradt a birodalom része, ahogy a népesség sem őrizte meg kereszténységét.

Pannonia provincia és ezen belül a mosaburgi grófság népességének kulturális megjelölésére általánosan jellemző volt, hogy a viseleti váltás, kulturális átalakulás folyamatosan, szinte észrevétlenül kis lépésekben zajlott le úgy, hogy a 9. század közepére az Ennstól a Közép-Duna vidékig, a morva fejedelemségtől a Dráva-Száva közégig és a dalmát tengerpartig – párhuzamosan a terület népességének kora feudális jobbágyi sorba süllyedésével és egységes paraszti réteggé „kovácsolódásával” – egy nagyjából egységes köznépi műveltség alakult ki, mely részleteiben már nem, legfeljebb a viselet sajátosságaiban hordozott még valamit a megelőző avar időszak kultúrájából. A folyamatos átmenet miatt azonban néha nehéz határozott választóvonalat húzni az avar kor végi fázis és a már tisztán Karoling-kori temetkezések között, akár bizonyos temetkezési, akár viseleti szokásokról, egyes tárgyak, ékszerek használati idejének meghatározásáról van szó.

A mosaburgi grófság területére fél Európából érkeztek Priwina hívó szavára a telepések: az utóbbi két évtizedben itt feltárt temetők régészeti és embertani adatai alapján dunai bolgár, déli (dalmáciai óhorvát) és nyugati (morva) szláv, germán (bajor, alemann) és északi szláv eredetű (wilz) elemek keveredtek a helyi, nyugati (duleb) szlávokkal már amúgy is kevert késő avar népességgel. Ennek a nagyon is vegyes etnikai összetételnek a tárgyi emlékéanyagban kevésbé látszik a nyoma. A viselet erre az időszakra a köznép egységesülésével, paraszti sorba süllyedésével párhuzamosan egységesült, leegyszerűsödött, az átmeneti, sok importtárggyal is kevert avar kor végénél már jóval kevesebb elemből építkeztek.

Priwina és Kocel grófságának központja, Mosaburg-Zalavár jelentőségét már a múlt században felismerték. Rendszeres régészeti kutatása ennek ellenére viszonylag későn, csak az 1950-es évek elejétől indult meg. Előbb

Fehér Géza (1954-ig), majd közel 40 éven át Cs. Sós Ágnes vezette Zalavár–Várszigeten és a környező szigeteken a kutatásokat (1992-ig), azt követően pedig jelen sorok szerzője a feltárások vezetője. A régészeti ásatások révén betekintést nyerhetünk a település szerkezetébe, megismerhetjük épületeinek típusait, mindennapjaik használati eszközeit, templomaikat, temetkezési szokásaikat, viseletüket, kulturális kötődéseiket.

Mosaburg/Zalavár Karoling-kori erődítésének első maradványait Fehér Géza tárta fel az 1950-es évek elején. Eszerint a szigetet egyszerű, sövényfonatos falak közé töltött földsánc vette körül. Később Cs. Sós Ágnes ásatásai révén annyiban módosult ez a kép, hogy kiderült, a sziget északnyugati részét négyszögletesre bárdolt, kocsánytalan tölgyfa gerendákból épített palánkfalal külön is elkerítették. Az utóbbi évek ásatásai alapján pedig fény derült arra is, hogy a nagyjából L-alakú sziget dél felé lenyúló szárát egy nyugat-kelet irányban futó, széles és mély sáncárokkal átvágták s a belőle kikerült földből a déli oldalon sáncot emeltek, amelyre feltehetően még egy palánkfalat is húztak.

A sziget belsejét tehát különböző erődítési technikák alkalmazásával nagyjából három egyenlő részre osztották. Déli harmadát egy monumentális erődítés hatását keltő, ám viszonylag könnyen bevehető földsánc védte, amelyben talán maga Priwina és fia Kocel lakott háznépével együtt. Ez a rész azonos lehet a *Conversio* említett *munimen*-nel. Ettől északra, a sáncárok túloldalán, egy palánkfal kerítette udvarházban (kolostorban?) egyházi személyek, papok, szerzetesek élhettek Priwina udvari papja (presbyter, majd archipresbyter) vezetése alatt, s itt található szállást alkalmanként a salzburgi érsek és kísérete is. Végül mindkettőtől keletre terülhetett el az egyelőre teljesen ismeretlen elővár.

Civitas Priwinae, *Mosaburg*, *castrum Chezilonis* néven említi a *Conversio* szerzője Priwina és Kocel központi települését. A *civitas* (*castrum*, -purc [=burg]) megjelölés alapján – hasonlóan a Karoling birodalom többi, *civitas*-nak nevezett városához – talán ez a település (-együttes?) is megfelelt a korabeli város kritériumainak. De hogy milyen is volt e „város” jellege, szerkezete, azt a viszonylag kis területen megismert településrészek alapján ma még nehéz meghatározni. Tény, hogy a falusias, félig földbemélyített putriházakat – szabadba épített kemencékkel, tárolóvermekkel stb. – csak a Vársziget vonzáskörzetébe tartozó szigeteken (Zalavár–Kövecses, –Rezes, Garabonc–Ófalu, Balatonmagyaród–Fekete sziget stb.) és a Zala parti sávjain elterülő szolgálonépi településekről ismerjük (Balatonmagyaród–Hídvégpusztán egy teljes szolgálonépi falu került napvilágra), míg a Várszigeten és a *civitas* közvetlen körzetébe tartozó szigeteken (pl. Zalasabár–Borjúállás sziget, Zalavár–Récéskút) a szakrális célú fa- és kőépületek mellett nagyméretű, többosztatú, faoszlopokra épült, továbbá ún. „talpas” boronaházakat rekonstruálhatunk, amelyekhez kövel, deszkával bélelt kutak és ugyanilyen tárolóvermek tartoztak. A szigetnek csak bizonyos, jól körülhatárolható területein koncentráálódtak a munkagödrök és az egyéb, gazdasági jellegű települési objektumok, ilyen jellegű tevékenységre tehát egy-egy nagyobb ház (udvarház?) telkének csak meghatározott részét használhatták. Mivel a Vársziget „elővár” jellegű harmadában még csak szondázó kutatás sem folyt, nem tudni, hogy ott – a klasszikus középkori város suburbiumának megfelelően – valóban a kézművesek, kereskedők házai álltak-e, vagy inkább néhány magasabb rangú, Priwina udvaránál kulcsfontosságú posztot betöltő főnemes magánpalotája, udvarháza –, hasonlóképpen, mint a morvaországi Breclav–Pohanskon, vagy a szomszédos Zalasabár–Borjúállás szigeten. Priwina „városának” jellegét ennek pontos ismeretében lehet majd helyesen megítélni.

Az erődítés felépítése után Priwina első dolga volt, hogy azon belül (*infra munimen*) egy templomot rakasson, amit 850. január 24-én a salzburgi Liupram (836-859) érsek Mária tiszteletére szentelt fel. Hamarosan elkészült a váron kívül Sandrat és Ermpert papok (presbyter) temploma is, amelyeket ugyanezen főpap egy másik alkalommal szentelt fel, majd két-három év elteltével Salapiuginál („a Zala kanyarulatánál”), Szt. Hrodbert (Rupert) tiszteletére emeltek templomot. (Az utóbb említett templomok felszentelése alkalmával adományozott földek Priwina nagyvonalúságának köszönhetően hamarosan a salzburgi érsekség hatalmas kiterjedésű, összefüggő nagybirtokává fejlődtek Salapiugin központtal.) Ezt követően Priwina „kérésére” Liupram Salzburgból mesterembereket küldött, „kőműveseket meg festőket, kovácsokat és ácsokat”, akik Priwina városában (*infra civitatem Priwinae*) egy tiszteletré méltó templomot (*honorabilem ecclesiam*) építettek. Ezt maga a salzburgi érsek, Liupram építtette, és előkészítette arra, hogy szerzetesek zsolozmázhaszanak benne (*officium ecclesiasticum colere*). Ebben a templomban „pihent Adrianus (Hadrianus = Adorján) mártír eltemetve” (*In qua ecclesia Adrianus martyr humatus pausat*). Ugyanezen városban (*in eadem civitate*) volt még a *Conversio* szerint egy Keresztelő Szt. Jánosnak szentelt templom is. A városon kívül (*foris civitatem*) további 13 templom épült még Priwina életében, amelyeket ugyancsak a salzburgi érsek szentelt fel. A *Conversio* szerint további templom már nem épült Mosaburgban, Kocel idejében, a 870-es évek elejéig azonban a városon kívül 12 újabb helyen szentelt fel templomot az új salzburgi érsek, Adalwin (859-873).

A *Conversio* szerkesztőjének saját püspöksége érdekében is teljességre törekvő adatgyűjtése szerint Priwina Mosaburgban történt letelepedése (a 840-es évek eleje) és az irat összeszerkesztésének ideje (870-871) közötti mintegy harminc évben Alsó-Pannóniában birtokossal, helynévvel és/vagy patrociniummal megjelölve 31 templom épült fel, amelyeket a salzburgi érsekek szenteltek fel. Ezek közül az utóbbi fél évszázadban a Zalavár körül folytatott, bár jórészt csak a Várszigetre és közvetlen környezetének szigetvilágára korlátozódó régészeti kutatások mindössze három templomot tártak fel: egyet Zalavár–Récéskút szigeten, egyet Zalavár–Várszigeten, egyet pedig Zalasabár–Borjúállás szigeten, míg egy negyedik templom – ismeretlen mértékben módosult – alaprajzát

ugyancsak Zalavár–Várszigetről, egy 1569-ben Giulio Turco által a várról felvett alaprajzból ismerjük.

Az 1347 előtti másolatban fennmaradt, 1019-re és 1024-re keltezett zalavári alapító oklevelek szerint 1019-ben Zalavárott István király parancsára szentelték fel (újra) Szt. Adorján mártír templomát. A monostort valószínűleg az 1440 utáni beháborús időkben erődde, majd a török veszély miatt végvárrá alakították át. Ez utóbbi állapotáról készített Giulio Turco 1569-ben felmérést. 1702-ban I. Lipót parancsára a többi végvárhoz hasonlóan ezt is felrobbantották. Az apátság javait a göttweigi (Bajorország) bencések örökölték meg, akik azonban a romok újjáépítése helyett Zalaapátiban új templom és kolostor építésének engedélyezését kérték és kapták meg. Az új épületek alapozásához kőbányaként jórészt a zalavári romokat használták. A kőbányászás, majd már a romok helyén talált homok kitermelése petíciók, parlamenti tiltakozások ellenére zavartalanul folyt tovább – szinte napjainkig bezárólag.

A Turco-féle alaprajz szerint a sziget déli harmadát elfoglaló végvárban egy 22,5-24 x 9-10 m külméretű, háromhajós (?) – a déli harmadban támaszszorral tagolt(?) –, a hosszánál alig keskenyebb nyílású, félköríves szentélyzáródású, kereszthajó nélküli csarnoktemplom állt. Északi fala támpilléres, délnyugati sarkához egy – talán már nem is a templomhoz tartozó – vastag falú, négyszögletes alaprajzú torony csatlakozott. A templom bejárata a déli oldal keleti részén nyílt. A templomból (?) még bizonyos falszakaszokat, négy pillér maradványát és egy padló részletet dokumentált 1841-ben Jan Kollár, majd további részleteket 1881-ben Rómer Flóris. A Turco-alaprajzból csak a templom mérete, nagyságrendje határozható meg egyértelműen, alaprajzi megoldása, építéstörténete azonban nem rekonstruálható. Ehhez a templomhoz tartózkodhatott az a temetőrészlet, amit 1951-54 között a templom feltételezett helyétől keletre és kisebb részben északra tártak fel, s amiben az ásatok szerint a 9. század közepétől (ún. „nagykoporsós” sírok), az Árpád-kor végéig (?) temetkeztek. A temetkezések sematikus, pusztán a mélységadatokra alapozott horizontbeosztása azonban kérdésessé teszi, hogy a Karoling- és Árpád-kor között valóban kontinuos volt-e a temetkezés.

Zalavár - Révész-küti bazilikarom. 9. század.

Sajátos problémát jelent a templom patrocíniumának meghatározása is. Nem kérdéses, hogy a Turco alaprajzon az István-kori bencés monostor szerepel, amely templomának Szt. Adorján volt a védőszentje. De mikor is épült ez a templom és azonos-e a Conversioban szereplő Karoling-kori Szt. Adorján templommal? Ha ugyanis a Conversio kortárs, s nagy valószínűséggel szemtanú szerzője tudatosan tett különbséget a *civitas* és *munimen* között, és ha utóbbit a legújabb ásatási eredmények alapján jogosan azonosítjuk a Vársziget nagyméretű Karoling-kori sáncárokkal levágott déli harmadával (a későbbi végvár területével), akkor ennek a templomnak a Karoling-kori elődje nem a civitasban álló Szt. Adorján, hanem a munimenen belül felépített Mária templom lehetett, amit Priwina alsó-Zalavölgyi megtelepedése és a várszigeti erődítés elkészülte után elsőként szentelt fel 850. január 24-én Liupram salzburgi érsek. A patrocínium-váltás okára, s a Karoling-korban épült Szt. Adorján templom alapjaira a közelmúlt kutatásai derítették fényt.

Az 1980-as évek elején a sziget középtáján végzett feltárások előrehaladtával mind nyilvánvalóbbá vált, hogy ez alkalommal a kutató ásó egy, a keleti frank birodalom keleti határzónájában szokatlanul nagyméretű, Karoling-kori templom alapjait találta meg. A templomot itt is szorosan körbezárta egy többretegű temető, amiben a leletek alapján a Karoling-korban kezdtek el temetkezni, de amit a korai Árpád-korra már használaton kívül is helyeztek. (Bár a templom déli oldalán a legfelső rétegben ugyancsak voltak Árpád-kori sírok, ezek azonban az ettől a templomtól tovább délre fekvő, a Turco-féle metszetről ismert Árpád-kori Szt. Adorján kolostor körül létesített temető legszélső sírjai voltak.) Ez a nagyméretű templom tehát nem épülhetett máskor, mint Priwina és/vagy Kocel idejében, és korábban elpusztult, semmint hogy a bencések visszatértek. Maga a templomépület sajnos olyan mértékben megsemmisült, hogy felmenő falaiból gyakorlatilag semmi nem maradt meg, sőt több helyen az alapfalakat is annyira kitermelték, hogy már csak az alapozási árkok jelzik a helyüket. A háromhajós, félköríves szentélyzáródású, folyosó- vagy gyűrűkriptás(?) és nyugati előcsarnokos (kereszthajós?) bazilika impozáns méretű: teljes

hossza közel 50 m, szélessége 25 m.

Az alaprajzi bizonytalanságok ellenére valószínű, hogy olyan épületről van szó, ami mintegy előhírnöke későbbi román stílusú templomépületeinknek. Az egyapszisos szentélyfejhez háromhajós bazilikális tér csatlakozik, a mellékhajók az apszishoz valószínűleg egyenes zárófallal kapcsolódtak, szentélyrésze nélkülözi a kereszthajós elrendezést s a négyzetet. Jellegetes ugyanakkor nyugati végén a nagyméretű előcsarnok (narthex), aminek középső része valószínűleg nyitott volt, északi és déli oldalán keskenyebb, emeletes épületszárnyakkal, s a nyugati homlokzathoz csatlakozó, excentrikusan elhelyezett kör alakú harangtoronnyal. Legsajátosabb építészeti eleme azonban a főszentély oltára alatti mártírsír megközelítését, a mártírral a sírjára nyíló ablakocskán (fenestella) keresztüli közvetlen kontaktust lehetővé tevő folyosókripta (Umgangkrypta) és az azt keretező kápolna-koszorú.

A mártír teljes testét magába foglaló kripta kialakulását meghatározó módon befolyásolta az a fejlődés, ami a nyugati keresztény egyház teológiai gondolkodásában a halál utáni életről és a vonzataként kialakult reliquia-kultuszban a korai középkorban lezajlott. Elterjedése pedig szorosan összefügg a Nagy Károly-i ideológia térhódításával, a frank birodalom új szellemi orientációjával, az ún. „Karoling reneszánsz”-szal, Rómának és a római birodalomnak az élet minden területén normatív példaképpé emelésével. A római Szt. Péter bazilikát (egyéb elemeiben is) előképnek tekintő zarándoktemplom típusa az egész Karoling birodalomban elterjedt, virágkora a 8. század második felére, 9. század elejére esik, s a század közepére már kissé korszerűtlennek is bizonyult.

Minden alapunk megvan tehát annak feltételezésére, hogy a Vársziget közepén egy faoszlopos épület elbontása után a mártírsír tiszteletére alkalmas folyosókriptás zarándoktemplom építéséhez fogtak hozzá. Olyan „tisztelteméltó” templomot építettek, melynek programja a nem sokkal korábban és/vagy ugyanekkor épülő bajor, thüring és szász gyűrűkriptás templomokéval azonos: az oltár alatt eltemetett (egy folyosóban azonban megközelíthető) szent mártír tegyen Isten segítségével csodákat, hogy a népeket a távoli vidékekről is a templomhoz vonzza, ezáltal is erősítve azokat keresztény hitükben. Ezt a grandiózus méretű, a körülményekhez képes nyilvánvalóan díszes kivitelű templomot csakis egy „Karoling-reneszánsz” műveltségű, gazdag és nagy hatalmú személy építhetette, akit joggal azonosítunk Liupram salzburgi érsekkel. Ő az, aki a *Conversio* szerint 850/54–859 között *infra civitatem Priwinae* felépítteti a Szt. Adorján templomot.

Valószínű, hogy a templom jogi állása szerint kolostortemplom is volt, amelyről – ahogy az különösen a mártírsírt tartalmazó zarándoktemplomoknál szokásos – egy hozzá rendelt szerzetesi közösség gondoskodott. Kolostorépületük, *clausurájuk* valahol a közelben kellett legyen, de a templomhoz közvetlenül nem csatlakozott, erről pozitív régészeti adatokkal nem szolgálhatunk. A templom egyszer még a 9. században részben, vagy egészen leégett; ezt bizonyítják az aranyfestésű és színes ablaklapok, amelyek részben megégették, s az is, hogy előkerülési helyükön, a szentély mögötti folyosóban a padlót megújították: ekkor a folyosó terrazzo-padló borítást kapott. Arról azonban egyelőre semmi biztos adatunk nincs, hogy milyen mértékű volt ez az égés, és hogy milyen változások történtek a templom más helyein, mint ahogy arról sem, milyen további átépítések történhettek a végső pusztulásig. A keresztény magyar királyság korára azonban a templom már helyreállíthatatlanul romos állapotba került, amit legfeljebb kőbányaként tudtak használni az ezredfordulón itt újra megtelepedő bencés szerzetesek.

A Zalavár–Várszigetet körülölelő szigetek egy részén nemesi udvarházak létesültek, így a tőle északra fekvő Zalavár–Récéskút és a délre elterülő Zalasabab–Borjúállás-szigeten, míg más szigeteken (Zalavár–Kövecses, –Rezes, Garabonc–Ófalu) szolgálónépi közösségek hoztak létre települést.

A kisméretű Zalavár–Récéskút sziget közepe táján Radnóti Aladár 1946–1953 között tárta fel először a 9. században épült háromhajós kőbazilikát (H. 20,2–20,5 m, Sz.12,1 m). A kívül téglalap alakú templom keleti egyenes falába három félköríves apszist „írtak be”. A hajót 4–4 pillér osztja három részre. Ezek építési ideje azonban kissé bizonytalan, Radnóti előbb a 11., majd a 9. századra keltezte őket. Az osztópilléreknek megfelelően a déli és északi falakat is támpillérek tagolták. A nyugati főbejárat mellett az északi oldalon a 3. és 4. pillér között, a délin az 1. és 2. között nyílt bejárat. A nyugati oldalhoz egy narthex csatlakozott, vele azonos szélességű a tőle délre nyíló „baptisterium”. A templomot habarcsba rakott lapos homokkövekből és másodlagosan felhasznált római kövekből építették fel. A hajó padlóját nagy lapos gránitkövek fedték, míg az apszisokat, amelyekhez lépcsők vezettek fel, durva terrazzo-padlóval borították. Az apszisok falain sárgás rózsaszínű „freskók” (?) nyomai látszóttak, nehézkes, eseten technikaival kivitelezve. A templomot tűz pusztította el.

A dokumentáció áttekintése után Cs. Sós Ágnes figyelmét elsősorban a Radnóti által talált két cölöpsor keltette fel, amelyek a bazilikával párhuzamosan húzódtak s annál korábbiak látszóttak. Hogy tisztázza az oszlopgödrökhöz tartozó épület jellegét és korát, 1961–63 között nagyrészt újra feltárta a bazilika környékét. Ásatásának eredménye két újabb, a kőbazilika előtti időszakra keltezett templom, egy „fatemplom” és egy „kő-fatemplom” lett. A kőbazilika kutatásának fontos eredménye, hogy a templom délnyugati sarkához épített „baptisterium”-ban Cs. Sós Ágnes revíziós ásatása nem találta kút nyomát, csak egy oszlop gödrét, ami a „kő-fatemplom” szerkezetébe jól beleillik. A szakrális épületek mellett profán települési nyomok is napvilágra kerültek, melyeket Cs. Sós részben az első fatemplom előtti, részben a kő-fatemplom utáni, de még a kőbazilika előtti fázishoz kötött.

Hogy a „fatemplomokkal” valami nincs rendben, arra az elmélet megjelenése után hamarosan Bóna István, majd Tóth Sándor is rámutatott, és részletesen foglalkozott vele jelen sorok szerzője is. Már ezeknek a „templomoknak” az egész kora középkori Nyugat-Európában egyedülálló méretei is gyanút keltettek, s ezt csak tovább

erősítette, hogy a „fatemplomok” meglétét a rétegvizonyok és a sírok leletanyaga sem igazolta: az oszloplyukak olyan rendszerhez tartoztak, amely korban nem előzte meg a kőbazilika alapozását, hanem követte azt (!). A kőbazilika helyén tehát nem áll(tak) már korábbi szakrális faépület(ek). A többretegű temető különböző fázisra szétbontott sírjainak keltezhető leletei is mind a 9. század közepéből, második feléből származnak, némelyike még annál is későbbi időből. A szabálytalan rendszerben elhelyezkedő oszlopokból valójában semmilyen épület váza nem szerkeszthető ki, ezért felmerült, hogy azok a kőtemplom Árpád-kor eleji fel-(újja[?])építéséhez emelt bontási és egyben építési állványzathoz tartozhattak. Ám az állvány-rekonstrukcióval kapcsolatban is vetődtek fel aggályok. A lelőköörülményeket mérlegelve ezért az látszik a legvalószínűbbnek, hogy az oszlopok egy olyan hosszabb életűre tervezett építmény maradványai voltak, amelyet a részben felújított, romos kőépülethez csatlakoztattak, és mint ilyen esetleg egyáltalán nem szakrális céllal működött a 10-(11.) században.

A hosszánegyszög alaprajzú, „beírt” három félkör-apsziszú, eredetileg talán csak egy- majd háromhajós kőbazilika egy hosszú életű templomtípushoz tartozik, amely a Szentföldön és szomszédos területeken már a 6.század első felében feltűnik, és eléggé szélesen elterjed. Hamarosan megjelenik az Adriai tenger partján is, míg Itáliába, egészen a dél-tiroli területekig, csak a Karoling-kor kezdetével jut el, ám ott még a 11. században is kedvelt típus. A récéskúti bazilikát tehát egyaránt meggyőző érvekkel helyezhették mind a Karoling-korba, mind pedig a korai Árpád-korba. A récéskúti bazilika építési korának meghatározásához a döntő szót éppen ezért nem a művészettörténeti tipológia, hanem a régészeti emlékanyag kronológiája mondhatja ki. Ez alapján bizonyos, hogy a kőtemplom a Karoling korban épült – s esetleg épült át (ld. a hajók megoldatlan kérdését) –, s bizonyosnak látszik, hogy az Árpád-kor kezdetét már mint felismerhetetlen romhalom érte meg.

Bár történtek azonosítási kísérletek, megnyugtató módon a *Conversio* által említett egyik templommal sem azonosítható a récéskúti bazilika. Ha ugyanis a *civitas* mint jogi, közigazgatási kategória csak a Várszigetre terjedt ki (s azon belül a külön erődített rész Priwina tulajdonképpeni székhelyét, a *muniment* jelölte), nem pedig a teljes szigetvilágra, akkor Mosaburg három templomának egyike sem lehet azonos a récéskútiival. Ha pedig fentebb a Mária és a Hadrianus-templomok lokalizálása helyes érvekre épül, akkor a récéskúti templom fenti elemzése után még nyilvánvalóbb, hogy a *Conversio* szerint *in eadem civitate* fekvő Keresztelő Szt. János templom is csak valahol a Várszigeten állhatott! A Várszigettől északra fekvő Récéskúti szigeten álló bazilika tehát csak a *Conversio*ban felsorolt, s egyelőre nem azonosítható 9. századi nemesi magántemplomok egyike lehetett.

Bizonyosan ilyen magántemplom lehetett az a fatemplom, ami a Várszigettől délre fekvő, Zalaszabar–Borjúállás sziget északnyugati felében, annak legmagasabb részén, egy paliszádfallal körülvett udvarházban állt. A fatemplom régészeti maradványait Müller Róbert tárta fel a 80-as évek első felében. Egyenes szentélyzáródású, egyhajós csarnoktemplom, melyhez nyugaton egy narthex csatlakozott (H. 17 m, Sz. ca. 7 m). Az apszis előtt, a hajó felső harmadát egy sekélyen alapozott, rossz minőségű habarccsal kötött, középen átjáróval megszakított kis kőfal választotta el a hajó többi részétől: nagy valószínűséggel egy (később épített?) szentélyrekesztő korlát alapozása. Az apszist kizárólag a sírok alapján lehetett rekonstruálni, padlóját vagy lesározták (?), vagy olyan magasan volt, hogy már teljesen elpusztult. A hajó alját máshol elbontott római épület falazótegláival és tetőfedő cserepeivel fedték, a narthexbe azonban már csak nagyon hézagosan jutott a padlóborításból. Mivel sem oszlopgödrök, sem alapfalak nem határolták körül a templomot, alaprajzát jórészt a templom körül feltárt 805 sír által üresen hagyott terület rajzolta ki. Továbbá azok a – főleg a hajó két oldalán, egymástól szabálytalan távolságban talált – nagyobb kövek, melyből ítélve a templom olyan, a közelmúlt néprajzi építészeti emlékeiből is jól ismert „talpas ház”-típusú volt, ahol az alapokat kövekkel alátámasztott, nagyméretű, vízszintes gerendák alkották.

A nagyon egyszerű alaprajzú templom szélesen elterjedt típus, a Meroving-kortól kezdve általánosan használt alaprajzi forma. Legközelebbi párhuzama egy morvaországi udvarházban, Breclav–Pohanskon feltárt kőtemplom, amelyben még a szentélyrekesztő korlát is nagyjából ugyanott volt, mint Zalaszabar–Borjúállás szigeten.

Zalavár-Vársziget, helyreállított Árpád-kori plébániatemplom.

Bizonyosan ilyen magántemplom lehetett az a fatemplom, ami a Várszigettől délre fekvő, Zalaszabar–Borjúállás sziget északnyugati felében, annak legmagasabb részén, egy paliszádfallal körülvett udvarházban állt. A fatemplom régészeti maradványait Müller Róbert tárta fel a 80-as évek első felében. Egyenes szentélyzáródású, egyhajós csarnoktemplom, melyhez nyugaton egy narthex csatlakozott (H. 17 m, Sz. ca. 7 m). Az apszis előtt, a hajó felső harmadát egy sekélyen alapozott, rossz minőségű habarccsal kötött, középen átjáróval megszakított kis kőfal választotta el a hajó többi részétől: nagy valószínűséggel egy (később épített?) szentélyrekesztő korlát alapozása. Az apszist kizárólag a sírok alapján lehetett rekonstruálni, padlóját vagy lesározták (?), vagy olyan magasan volt, hogy már teljesen elpusztult. A hajó alját máshol elbontott római épület falazótegláival és tetőfedő cserepeivel fedték, a narthexbe azonban már csak nagyon hézagosan jutott a padlóborításból. Mivel sem oszlopgödrök, sem alapfalak nem határolták körül a templomot, alaprajzát jórészt a templom körül feltárt 805 sír által üresen hagyott terület rajzolta ki. Továbbá azok a – főleg a hajó két oldalán, egymástól szabálytalan távolságban talált – nagyobb kövek, melyből ítélve a templom olyan, a közelmúlt néprajzi építészeti emlékeiből is jól ismert „talpas ház”-típusú volt, ahol az alapokat kövekkel alátámasztott, nagyméretű, vízszintes gerendák alkották.

A nagyon egyszerű alaprajzú templom szélesen elterjedt típus, a Meroving-kortól kezdve általánosan használt alaprajzi forma. Legközelebbi párhuzama egy morvaországi udvarházban, Breclav–Pohanskon feltárt kőtemplom, amelyben még a szentélyrekesztő korlát is nagyjából ugyanott volt, mint Zalaszabar–Borjúállás szigeten.

A lelőhelyen a templom építése előtt állt már egy település, ami nagyjából egyidős lehet Priwina megtelepedésének idejével (840-es évek eleje). Több, egymástól azonos távolságban előkerült, deszkával kibélelt kút, továbbá tárolóvermek és nagyobb, szabadon hagyott felületek alapján nagyjából körülhatárolható a telep egy-egy telke, melyeken a templomhoz hasonló, „talpas” boronaházak (lakó- és gazdasági épületek) állhattak. Egy-két évtizednyi használat után azonban ezt a települést felszámolták, a felszínt elplanírozták és a sziget legmagasabb pontján egy palánkfallal körülvett, négyszögletes nemesi udvarházat emeltek, amelynek bejárata dél felé nyílt. Az udvarházon belül középtájt állt a fatemplom, míg a bejáratától nyugatra, egy, a sírok által ugyancsak üresen hagyott területen állhatott az a szintén földfelszíni „talpas” ház, amely a templomot építtető világi vagy egyházi személy lakóépülete volt. Udvartartása a templom körül feltárt nagyszámú sír alapján ugyancsak népes lehetett. A sírok leleteiből következően az itt eltemetettek társadalmi erőteljesen differenciált volt: magas fokú ötvös-ismereteket mutató aranyozott ezüst ékszerektől szerény bronz ékszerekig minden típus előfordul, bár a sírok háromnegyed része a keresztény előírásoknak megfelelően teljesen melléklet nélküli.

Az ásató, Müller Róbert a templomot a *Conversio* alapján Wittimar templomával azonosítja, azzal érvelve, hogy amikor 865-ben Krisztus születése napját Adalwin, salzburgi érsek Priwina várában ünnepelte meg, a következő napon Wittimar birtokán szentelt fel egy templomot Szt. István első vértanú tiszteletére. A feltevés javára szól, hogy a sziget Priwina (Kocel) várához valóban közel fekszik. Ám ezen az alapon akár a récéskúti bazilika is azonosítható a Wittimar birtokán álló Szt. István protomártír templomával.

A Karoling-birodalom legkeletibb határtartományának – *provincia Pannoniae, plaga orientalis, Oriens* – a birodalomba tagolása, népességének a kereszténység közös nyájába való terelése egy addigra már többször kipróbált forgatókönyvnek megfelelően zajlott, hasonlóképpen, mint ahogy alig néhány évtizeddel korábban bajor, fríz és szász földön, vagy éppenséggel a szomszédos Karintiában. A térség avar történetét a frank uralkodó 811-ben Aachenben, az összes érdekelt politikai tényező részvételével tartott konferenciával befejezettnek tekintette. Az itt hozott döntésnek megfelelően *provincia Pannoniae* ettől kezdve a Karoling-adminisztráció alá tartozott, amely számára esetleg csak a napi ügyintézés szintén jelentett problémát, hogy lakói alig valamivel korábban még az avar kagán alattvalói voltak. A provincia meglepően kevés konfliktussal, néhány évtized leforgása alatt egyenrangú társává vált a birodalom többi területének. *Civitas Priwinae* feltárt világi és szakrális épületei Német Lajos birodalmában is épülhettek volna, a sírokban nyugvók viseleti tárgyait ott is viselhették volna. Pannonia provinciát Nagy Károly és utódai a birodalom szerves részének tekintették, ennek megfelelően adományoztak ott birtokokat, s bízták a lakosság keresztény hitének ápolását a salzburgi érsekségre. Priwina és fia Kocel ebben a Karoling provinciában voltak a császár hűbéres alattvalói, grófjai (*comes*) – s hogy róluk többet tudunk, mint a tartomány más grófjairól, azt csak annak köszönhetjük, hogy Kocel a 860-as évek végén aktívan támogatta egy bizonyos „Methódus nevű bölcset”, és annak közvetlenül Rómától függő püspökségének ügye mellé állt.

A korabeli művelt Európába tagolódásnak ezt az ígéretes kezdeményét szakították meg a 9. század végén megjelenő honfoglaló magyarok. A Mosaburg (s valószínűleg a többi, név szerint nem ismert dunántúli központ) körül virágzó kora feudális gazdaságok urai a birodalom védettebb belső területeire, főleg Bajorországba húzódtak vissza, birtokaikról csak annyira gondoskodva, hogy azok birtokjogát a későbbi uralkodókkal többször is megújították. Az elárvult birtokok lassú romlásnak indultak, a *Conversio* hagyományozta – jórészt az alapító birtokos nevéből képzett – nevük feledésbe merült, szolgálonépeik nagy része biztosabb megélhetést nyújtó vidékre költözött. Akik pedig helyben maradtak, azok jó részének is – nem kis részben az őseikkel rokon új nomád nép, a magyarok hatására – megingott az amúgy is friss és törekeny keresztény hite, templomaikat elhagyták vagy világi célokra használták fel őket. A Szent István alatt érkező (visszatérő) térítő tehát jórészt előlről kezdhették elődeik munkáját.